

УКРАЇНА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

УДК 94(477.43)+94(560)]«1633»

о. Юрій Мицик
(Київ)

АБАЗА-ПАША ТА ЙОГО НЕВДАЛИЙ ПОХІД НА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У 1633 р.

У статті розглядається біографія відомого державного і військового діяча Османської імперії першої половини XVII ст. Мехмед Абази-паші і розв'язана ним війна проти Речі Посполитої у 1633 р. Простежуються у хронологічній послідовності головні події цієї війни, встановлені причини поразки Абази-паші.

Ключові слова: Абаза-паша, військові дії, польсько-турецькі відносини, листування.

Про знаменитого колись Абази – пашу (Мехмед-пашу Абази) мало що відомо. Зазвичай історики обмежуються стислою біографічною довідкою¹. Виняток складає покійний польський історик Лех Підгородецький, котрий присвятив походу Абази-паші велику статтю і розділ у монографії, присвяченій великому гетьману коронному Речі Посполитої Станіславу Конецпольському². Але з того часу було виявлено ряд нових джерел, насамперед польський археограф Агнешка Беджицька опублікувала фундаментальне зібрання кореспонденції Конецпольського³, що дає змогу повніше висвітлити особистість Абази-паші і його політику щодо Речі Посполитої. Для зручності посилання на відповідні сторінки даної археографічної публікації подаються нами безпосередньо у тексті статті у дужках.

Мехмед Абази-паша народився очевидно у 80-х рр. XVI ст. Виходячи з його прізвиська («Абаза») історики вважають цього історичного діяча абхазцем, принаймні вихідцем з Абхазії, абхазцем⁴. Та прізвисько не завжди у таких випадках слугує надійним дороговказом, про що свідчить, до речі, прізвище українського старшинського роду Абаза або прізвище одного з вождів антипольського повстання 1702 р. Андрія Абазина.

Не меншої довіри заслуговує свідчення класика польської історіографії та літератури доби бароко Самуеля Твардовського (помер у 1661 р.), творця знаменитої епічної поеми – хроніки «Wojna Domowa «про події Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. та ряду інших творів, серед яких вирізняється «Przeważna legacyja...» (1633) – віршований звіт про посольство до Стамбулу князя Криштофа Збарзького (1622-1623 рр.), у котрому брав участь в якості секретаря і сам

Твардовський. Поет-хроніст завжди цікавився Сходом та взаємовідносинами з ним християнської Європи. Саме він був одним з перших у польській історіографії, хто звернувся до дуже гострої на той час проблеми потурнаків і відзначив головну причину цього явища – хижацькі наскоки ординців на Річ Посполиту. Тяжкі умови неволі призводили до того, що частина полонених приймала іслам, причому дехто з потурнаків досягав високого становища в Османській імперії. Увагу Твардовського привернули долі знаменитої Роксолани та Мехмет Абазипаші, про яких він розповів, використавши відомості не тільки відомих джерел, але й з незбережених, ймовірно з усних свідчень. Отже, Мехмед-паша, за свідченням С. Твардовського був русином-українцем за походженням, уродженцем Поділля, а його християнське ім'я – Іван (у турків же він звався Абаза). Посередньо про це може свідчити і факт доброго знання Абазипашою Євангелія, що зафіксував посол Речі Посполитої до Туреччини Олександр Тшебінський (с. 226). Тривалий час Абаза знаходився на галері високопоставленого діяча Османської імперії Галіпаші (Галілпаші, Халілпаші) і багато разів плавав з ним Егейським морем. Твардовський характеризував Івана-Абазу як надзвичайно енергійну, дуже й мужню людину, найвищу зростом на галері; він був настільки сильним, що самотужки міг зіштовхнути галеру з берега в море. Іван користувався довірою турків, потім його потурчив Галіпаша, а за заслуги (очевидно у війні проти Ірану) в часи панування султана Османа II його призначили пашею (точніше – бейлербеєм) міста й провінції Ерзерум (нині м. Ерзерум знаходиться у північно-східній частині Туреччини)⁵. З інших джерел відомо, що Іван (тепер уже Абаза-паша) брав участь у Хотинській війні 1621 р., а на посаді бейлербея Ерзерума перебував у 1622-1628 рр. Сам Абази-паша пізніше (у 1634 р.) зневажливо відзивався про Османа II як молоду й недосвідчену людину, який не говорив правду візирі, протиставляв йому султана Мурада IV «мудрого, обережного, розсудливого, войовничого» (с. 223). У листопаді 1622 р. Абаза підняв повстання, яке охопило азійські провінції Османської імперії і, ймовірно, було пов'язане з убивством Османа II і возведенням на султанський трон Мустафи I (панував у 1617-1618, 1622-1623 рр.). Коли ерзерумські яничари та спагі не хотіли впускати Абазу-пашу до міста, то він взяв на допомогу перські війська, раптовим нічним штурмом оволодів містом і винищив 3000 яничарів так, що р. Аракс стала червоною від крові. Ті, хто вцілів, врятувалися втечею до Стамбулу і там наприкінці листопада 1622 р. стали підбурювати яничар-агу та великого візира Гюрджю Мехмед-пашу до походу проти бунтівничого паші. Врешті обмежились тим, що послали у 1623 р. до Ерзеруму капиджі-пашу (керівника охорони султанського палацу), якому вдалося на якийсь час втихомирити бунтівників. Пізніше бунт розгорівся з новою силою. Абаза-паша став чинити походи на Діярбекир (листопад 1628 р.), загрожував Анатолії і Тебризу, через що яничари дуже нарікали на Галіпашу. Останній взявся привернути свого потурнака до вірності султану. І на цьому місці Твардовський перервав свою розповідь⁶. З інших джерел, насамперед з хроніки Тугі⁷, відомо, що у 1628 р. Абаза-паша зазнав поразки, капітулював, але був пробачений султаном Мурадом IV

(панував у 1623-1640 рр.) і призначений ним бейлербеєм (беглербеєм), тобто намісником, Боснії. На початку 30-х рр. XVII ст. Абази-паша потрапив у опалу султана, але з травня 1632 р. став лише силістрійським санджакбеєм, тобто начальником округу Силістрія у Північно-Західному Причорномор'ї. Центром даної провінції (ейялету) Османської імперії було місто-фортеця Силістра (нині – місто в північно-східній Болгарії, що стоїть на правому боці р. Дунай на самому кордоні з Румунією).

Відомо, що в Абази-паші була рідна сестра. Її син (племінник Абази-паші) Іпсир – бей був поранений 22 жовтня 1633 р. під час битви турків з коронними військами під Кам'янцем-Подільським. Великий гетьман коронний Станіслав Конецпольський у своєму листі до короля Владислава IV називав його «великої енергії молодцем» і вважав, що він поліг під час цієї битви⁸. Між тим, Іпсир – паша залишився живим і обіймав посаду будинського паші (тобто паші Буди, суч. Будапешту) до 1639 р., а пізніше – силістрійського паші; саме з ним у червні 1640 р. вів переговори відомий дипломат і мемуарист Речі Посполитої Войцех М'ясківський (помер у 1654 р.), який з 1621 р. обіймав посаду подільського підстоля, з 1625 р. – подільського стольника, з 1637 р. львівського підкоморія⁹. Під час панування султана Ібрагіма I (1640-1648) він розгромив Варвар-пашу, але потім і сам підняв повстання проти султана. Зазнавши поразки, повернувся до Стамбулу, де був страчений. Хтозна, чи не був родичем Абази-паші і досить відомий турецький воєначальник, бей Дамаску, Абази Сари Гусейн-паша, який воював проти військ Речі Посполитої під стінами Відня у 1683 р.¹⁰.

Подальшу діяльність Абази-паші можна вивчити досить ґрунтовно завдяки вищезгаданому виданню кореспонденції С. Конецпольського, у котрій нерідко йшлося про дії силістрійського паші, і були вміщені навіть його листи. Отже, у травні 1632 р. Юсуф, силістрійський каймакан (тобто заступник великого візира), повідомляв С. Конецпольського, що на місце візира Муртази-паші (губернатора Очакова) приїде до Силістрії новий зверхник – Мехмед Абази – паша (с. 103). Тоді ж обізвався з листом до Конецпольського і сам Абази-паша, який перебував у Нікополі, що на правому боці Дунаю (на півночі сучасної Болгарії). Він повідомляв про свої мирні наміри щодо Речі Посполитої, зокрема про намір визволити з турецької неволі шляхтича Мелешка і ще чотирьох його товаришів (взамін паша просив визволити з тюрми якогось солтана), про посольство на чолі з «моїм давнім **капиджі** – пашею Алі, агою силістрійського замку» (с. 104). Наприкінці липня – початку серпня 1632 р. Абази-паша написав нового листа до С. Конецпольського, у котрому повідомляв про наскок на Покуття й Молдавію у травні 1632 р. ногайського мурзи (вождя білгородської орди) Кантмира і викликаний цим «емір» (указ) султана, яким повелівалося визволити всіх в'язнів, котрі тоді були взяті в полон. Те, що сам паша не зміг втримати ногайців від наскоку, силістрійський правитель виправдовував тим, що ще не встиг обійняти своєї «очаківської держави» на момент нападу; він посилав також свого представника до Речі Посполитої, а з ним і Мелешка (с. 109).

Між тим, ситуація у Східній Європі загострилася. На початку жовтня 1632 р. Московська держава здійснила спробу відвоювати у Речі Посполитій Смоленськ і вже тоді захопила 24 міста Сіверщини. До січня 1633 р. московські війська взяли також Стародуб, Ромни, Батурин, Миргород, ряд білоруських міст, обложили Смоленськ. Для деблокади цього міста вирушив з потужним військом король Владислав IV, якому надали значну допомогу запорозькі козаки¹¹. Досить складним становищем Речі Посполитій вирішила скористатися Османська імперія, яку Москва підбурювала до війни. Турецька панівна верхівка по-різному бачила шляхи зовнішньої політики: одне угруповання (Абази-паші) прагнуло війни, а друге (Муртази – паші) – воліло миру, тим більше, що існувала загроза війни з Іраном. Неоднозначною була і політика Кримського ханства, де йшла боротьба за вплив між ханом Джанібек – Гіреєм і мурзою білгородської орди Кантимиром, причому перший був ворогом Московії і прихильником союзу з Річчю Посполитою, а другий – навпаки. Султан Мурад IV, досвідчений і енергійний політик, виявив цілком виправдану обережність і дав лише неофіційну згоду на похід Абази-паші, щоб у разі невдачі оголосити його винуватцем порушення миру. Паша погодився на це, прагнучи також відновити свій колишній вплив при дворі. Річ Посполита досить ретельно притримувалася тоді умов мирного договору і не допускала широкомасштабних козацьких походів на Чорне море, однак вона не змогла зупинити дрібних морських «експедицій» запорожців і до того ж крізь пальці дивилась на заснування козаками невеликих фортець («паланок») понад Дністром, а це давало бажаний привід для війни Османській імперії.

Десь у березні 1633 р. Абаза – паша перебував у Русуку (сучасне місто Русе у Болгарії на правому боці Дунаю проти румунського міста Джурджу). Звідси він повідомляв Конєцпольського про початок Смоленської війни і про напад козаків на місто Тулорк (Тюркелі), що на чорноморському узбережжі Анатолії. Абази-паша обіцяв полякам виконати волю султана і стримати Кантимир – мурзу, однак уже відчутною стала зміна тональності його листів (неприхована погроза помститися Речі Посполитій за козацькі дії) (с. 114-116). Він вирішив розпочати війну на власний ризик, покладаючись на підтримку турецьких правителів Румелії та Боснії, серед яких мав значний вплив. Приводом для нападу мала бути козацька справа. Хоча запорожці і раніше нападали на Османську імперію, однак Абаза-паша саме зараз вирішив на цьому наголосити. Він підкреслював також проблему козацьких «паланок» понад Дністром і вимагав їх знести, але дістав негативну відповідь Речі Посполитій¹². Конєцпольський відчув небезпеку і зовсім не довіряв запевненням паші у приязні. Через молдавського господаря Мирона Барнавського він хотів більше довідатися про істинні наміри турків. До речі, Абаза – паша зустрівся з господарем у травні 1633 р. і, у свою чергу, прозондував можливість участі молдавського війська проти Речі Посполитій (с. 116-117). Хитрий Абаза зрозумів наміри Барнавського і своїми інтригами врешті довів його до ешафоту в Стамбулі. Новому господареві – Мойсею Могилі (він був на молдавському престолі у 1630-1631, липні 1633 – квітні 1634 рр.) – було наказано готуватися до походу разом з Абази-

пашею і той не посмів цьому суперечити (с. 125-126). Конєцпольський посилає до паші і своїх представників. Один з них повернувся до 25 червня і доповів про скарги паші на козацькі напади (с. 121-122). Запрацювала на повну потужність і польська агентура. Один з агентів писав 22 червня зі Стамбулу, що турки вже скикували добровольців, які були б готові взяти участь у поході Абазі-паші. Також агент повідомив про підбурювання турків до війни московськими послами О. Прончищевим і Т. Бормосовим, а потім і Я. Дашковим та М. Сомовим (с. 120-121). Поза сумнівом коронний гетьман добре знав про роль у цій справі московської дипломатії і про роль греків, котрих Москва тоді дуже зручно використала.

У червні 1633 р. відбувся потужний наскок ногайської орди Кантимира на Поділля. Кримський же хан не послухав Абазі-пашу і виступив у похід проти Московії. Військове командування Речі Посполитої не встигло належним чином відреагувати на дії Кантимира, хоча Конєцпольському вдалося розбити частину орди під Сасовим Рогом, про що сповіщали навіть італійські друковані газети й брошури¹³. Цей наскок виявив наміри Абазі-паші, а вже на початку липня 1633 р. С. Конєцпольський мав досить чітке уявлення про підготовку турецького походу, тому з відома короля Владислава IV вжив ряд заходів. Сам король поспішив відправити 25 липня з Вільна до Туреччини свого посла Олександра Тшебінського, намагаючись зберегти мир (с. 185). Але нові донесення дипломатів та агентів зайвий раз переконали Конєцпольського у неминучості війни і він дав наказ будувати табір під Кам'янцем-Подільським, також готувати у місті запаси провіанту і боєприпасів. Агент з Криму доповідав, що турецький чауш приніс від султана разом з клейнодами наказ йти на допомогу Абазі-паші, який вже послав масу «чайок» з Дунаю під Очаків для переправи ординців, а сам прибув до Силістрії і має намір йти звідти до Килії. Залишався невизначеним тільки напрямок головного удару турків: чи то з боку Очакова (це було б меншим злом, бо тоді турки зайнялися б будівництвом замків), чи то з боку Акермана або Килії. Конєцпольський стояв з головними силами в Барі, щоб у разі потреби швидко перекинути війська у зону небезпеки. Коронний гетьман виявився на висоті, вірно встановивши напрямок турецького наступу: на Кам'янець-Подільський, хоча не виключався й інший об'єкт – Рашків (с. 126-127, 138). 14 серпня Конєцпольський вирішив рухатися назустріч туркам з Бару до Котюжан. Він написав тоді до короля, сповіщаючись на інформацію від гінця Іліча, що Абаза-паша вже перейшов Дунай під Силістрією близько 10 серпня і що до нього почали підходити молдавські і валаські війська, які б мали перейти кордони Речі Посполитої у цьому ж місяці (с. 130). Паша невдовзі був уже в Галаці (за іншими даними це сталося тільки 21 вересня), звідки мав рушити далі, як тільки підійде військо на чолі з Байрам-пашею (цей був каймаканом, тобто заступником великого візира, у 1633-1635 рр., а потім – великим візиром з лютого 1637 до 1638 рр.). Тут Абаза-паша змусив знову зібратися до купи війську валаського господаря, наказав прибути до себе і молдаванам. 23 вересня він влаштував огляд війська, що прибуло до нього з Бабадагу (це місто стоїть майже на березі Чорного моря, нині – на території Румунії)

і 24 вересня вирушив до Цецори під Яссами. Він пішов тим же шляхом, що у 1621 р. султан Осман II, тобто понад правим берегом р. Прут, де мав 9 опорних пунктів, на кожному з яких з наказу господаря йому підготували склади провіанту. На боці паші був певний час і московський посол, який підбурював його до війни. Абаза-паша хотів завдати раптового удару по Речі Посполитій, тому планував залишити обоз на Цецорі або десь над Прутом. Але стало зрозуміло те, що турки втратили ініціативу, бо збір війська безнадійно затягнувся. Ще на завершальному етапі походу Абази-пашу наздоганяли нові загони з Румелії, Добруджі, навіть із самого Стамбулу, а ще три паші прибули своїми галерами. Хитрий Кантимир – мурза відмовився приєднатися до Абази-паші, воліючи діяти самостійно, і взагалі запізнився з виходом із Акерману. Врешті Абази-паша послав цього мурзу до берегів Дністра, щоб той просувався ними на північ і пустошив землі Речі Посполитої (с. 147-148). Похід Абази-паші «османовим» шляхом понад Прутом, а не понад Дністром, був вимушеним, оскільки у цьому регіоні стояла небувала спека, яка, за словами Конєцпольського, «землю обернула вважай у попіл»; тоді повисихали криниці і дуже гостро відчувався брак провіанту. Тому паша був змушений покинути заплановану трасу і йти вздовж Прута до Хотина, йдучи слідами Османа II, кампанія якого закінчилася поразкою... Але й тут військо просувалося надто повільно. Ряд причин цього є очевидними: посуха й відсутність бажання молдаван та валахів проливати кров у зовсім непотрібній їм війні проти Речі Посполитої. До того ж, турецьке військо, говорячи сучасною мовою, засиділося на старті і вишло у похід із запізненням (коли наставали холоди, похід треба було б закінчувати, а не починати). Як на те святкування байраму припало того року на 5 жовтня, а це означало, що ще 3 дні турки втратять, бо мали святкувати.

Під час походу Абази-паша відізвався своїм листом (написаним до 16 вересня) до Конєцпольського. У ньому він повідомляв про відправлення з Силістрії Боруцького – польського посла до султана. Паша знову скаржився про дії козаків на Чорному морі і незграбно намагався представити себе як прихильника миру з Річчю Посполитою; запевняв, що діє з наказу султана, який змушує його вжити рішучих заходів (щоправда слово «війна» паша у листі не вживав) (с. 140-141). Очевидно з Боруцьким Абаза-паша послав до Конєцпольського свого гінця Ассан – агу начебто з мирними пропозиціями і той був прийнятий у таборі під Котюжанами. Звідси коронний гетьман відписав Абази-паші, відкинувши звинувачення у сприянні Речі Посполитої запорожцям (с. 142-143). Гетьман знав ціну мирним запевненням паші – свого «хитрого ворога», за яким у поляків закріпилася репутація «злого і хитрого пса», якому «ніскільки не треба вірити»¹⁴. У цьому його зайвий раз переконав Януш Армсер – посол трансільванського правителя Д'єрдя I Ракоці. Останній повідомив про войовничість Абази-паші і додав, що того може зупинити лише чисельна перевага коронного війська (с. 144). Однак Конєцпольський зробив вигляд, що повірив мирним інтенціям Абази-паші і послав до нього Сулішевського – шляхтича зі своєї хоругви, не так з дипломатичною, як шпигунською місією (с. 145-146).

Абаза-паша підійшов уже до Цецори, маючи за втричі перебільшеними польськими даними 80 тисяч війська (без ординців), в т.ч. 7000 яничарів, сейменів і дарабанів, понад 40 малих і 6 потужних гармат. Це було набагато менше, ніж планував зібрати у похід Абаза-паша, однак і такі сили складали серйозну загрозу для Речі Посполитої, яка вела війну на два фронти. Особливу небезпеку становили ординці, яким було звично діяти проти коронних військ. Конецпольський міг виставити проти турків лише понад 10 тисяч війська, а також полк запорожців силою у 1250 козаків, зате він мав перевагу в артилерії. Крім того, сам Конецпольський набагато перевищував Абаза-пашу талантами полководця і військовим досвідом.

Коронний гетьман рухався з військом через Лучинець до Кам'янець-Подільського, щоб забезпечити місто від ворожої навали, зіткнення з якою мало статися у найближчому часі. Вже до 8 жовтня 1633 р. він досягнув своєї мети, випередивши ворога (с. 149-151). Гетьман зайнявся табором, місце для якого було вибрано дуже вдало: розміщений на південь від міста таким чином, що його правий фланг і тил впиралися в каньйон Смотрича, а з півдня та зі сходу його прикривали земляні укріплення. До того ж на лівому фланзі було збудовано форт з чотирма бастіонами, в якому була поставлена ретельно замаскована артилерія. Між табірним валом і фортом було збудовано ще три малих форти, які теж мали по чотири бастіони. Л. Підгородецький встановив, де стояв той чи інший воєначальник Речі Посполитої зі своїми підрозділами: форт тримав загін Жарновецького; на передовій лінії оборони зліва стояв брацлавський воєвода Станіслав Потоцький, а справа, біля берегів Смотрича, – запорожці; від них ближче до центру розташувалися війська коронного конюшого князя Януша Вишневецького (при ньому був і племянник – сумнозвісний Ярема Вишневецький), а далі, ближче до С. Потоцького, стояв кам'янецький староста Миколай Потоцький; другу лінію оборони забезпечували вояки самого Конецпольського й київського воєводи Януша Тишкевича, за якими стояв калуський староста Лукаш Жолкевський; найуразливіший лівий фланг (ближче до міста) тримали війська під командуванням жидачівського старости Яна Одживольського, маркграфа Владислава Мишковського і руського воєводи Станіслава Любомирського¹⁵ і, очевидно, якісь частини князя Вишневецького.

Зрозуміло, що гетьман подбав і про обороноздатність Кам'янець-Подільського, де було підготовлено чимало боєприпасів, драбин тощо. До того ж Дністер, незважаючи на посуху, навіть на переправах становив перешкоду для ворога. Все ж Конецпольський прагнув використати незначний шанс покінчити справу миром і тому написав молдавському господареві Мойсею Могилі (у ньому він вбачав свого однодумця і використовував як посередника у переговорах з Абази-пашею) (с. 151-152, 157-158), посилав Гротовського, а потім і Веловейського для переговорів з пашею та валаським господарем (с. 160-161). Могила підняв питання про мир і відпуск польських послів Боруцького та Сулішевського, але Абази-паша дав на це ухильну відповідь (с. 155-156). За чутками, які переказав у своєму листі до короля Конецпольський, Абаза-паша мав 13 жовтня стати

між Цецорою і Дзежею (права притока Прута, що впадає на урочищі Сасів Ріг) поблизу Аронового мосту, але точно не було відомо, де й коли він завдасть удару і чи діє він сам чи з наказу султана (с. 152-154). У листі Конєцпольського до короля від 15 жовтня він запевняв, що Абаза-паша мав рушити на Кам'янець ще у минулий понеділок, бо Кантимир прислав свою орду, хоч сам і не з'явився. Наступного дня паша досягнув прикордонного Хотина і зайняв старий табір Османа II біля хотинської фортеці. Конєцпольському вже набридло стояти під Кам'янцем, його війська «раді були б уже швидше зіткнулися з ним», тобто Абаза-пашею. Дійсно, польському війську теж не бракувало проблем з провіантом, а тривале стояння в холодну пору табором теж не віщувало нічого доброго (с. 156-157). 19 жовтня буджацька (білгородська) орда на чолі з синами Кантимира та Орак-мурзою переправилася через Дністер біля Хотина, а наступного дня вона здійснила розвідку боем, хоч і без особливого успіху. Справа обмежилася, в основному, герцями, на котрих з обох боків загинуло чимало людей, а ближче до табору через вогонь з гармат та рушниць і ординці не змогли підібратися.

22 жовтня на світанку турецька армія перейшла Дністер поблизу Хотина, залишивши у таборі тяжку артилерію. Потім протягом 5 годин вона йшла до Кам'янця і близько полудня з'явилася перед табором військ Речі Посполитої. Дещо раніше прийшли послі від Абази-паші, які від його імені вимагали ліквідації запорозького козацтва, знищення українських міст тощо, бо тільки на таких умовах можна буде укласти мир. У своєму листі від 22 жовтня Абаза-паша підкреслював, що його дії вчинені з наказу султана, бо Польща начебто з часів султана Сулеймана Кануні (панував у 1520-1566 рр.) не вміла шанувати мир. Паша писав також про необхідність особистої зустрічі з Конєцпольським і обцяв дати у заклад своїх значних людей. Гетьман відповів лише наступного дня, відкинувши звинувачення Абази-паші і вимагаючи відпустити послів (с. 162-165). Оскільки ж вимоги Абази-паші були наперед неприйнятними, тому гетьман 22 числа одразу вивів свої війська в поле, маючи в тилу укріплений табір, а на правому фланзі по правій руці – берег Смотрича, і добре укріплені редути з артилерією. Вони швидко досягнули основного пагорба з фортом і там додатково поставили роту драгунів із 150 вояків під командуванням французького офіцера-піхотинця з Невер, ротмістра Жана Маріона. Останній був досить відомим військовим інженером, який прибув до Речі Посполитої за панування Сигізмунда III. Маріон брав участь у Хотинській війні 1621 р., потім у придушенні козацьких повстань, ходив у походи проти ординців. Пізніше (у 1635 р.) він став капітаном гарнізону фортеці Кодак, а у серпні того року був убитий повстанцями гетьмана Івана Сулими. Оскільки бойовий порядок військ Речі Посполитої розтягнувся на півтора кілометра і на кілометр у глибину, що свідчило про намір гетьмана провести оборонну битву, подібно до того як Ходкевич боронив у 1621 р. Хотин.

Турки почали наступ, але гарцівники з коронного війська не прийняли бою, заманюючи наступаючих під несподіваний вогнепальний вогонь із засідок. За словами вірменського хроніста, що знаходився у Кам'янці,

тоді загинуло 7000 турків (явне перебільшення). Але Абаза-паша мусив заново шикувати свої війська, поставивши спереду артилерію та піхоту. Головний удар було завдано по форту, кілька разів з наказу Абази-паші, котрий стояв якраз навпроти, турки намагались взяти його штурмом, але щоразу відступали з втратами (500 убитих і багато поранених), тим більше, що два інші форти додавали свого вогню. Яничари намагались прорвати бойові шеренги козаків, спагі навіть протиснулися між козацьким табором і Смотричем, але були знищені або скинуті в річку запорожцями та вояками Я. Вишневецького. Останні вдарили у фланг наступаючим молдаванам і валахам і ті тут же відступили.

Головні події розгорнулися на лівому фланзі. Надвечір відінський паша (чи бей) почав новий штурм на чолі кількох тисяч кіннотників, за ним посунули головні сили й ординці. Йому вдалося потіснити передові частини Вишневецького й інших восначальників, полк жидачівського старости Яна Одживольського, але коронні війська дали залпи з табору, також і з редутів на флангах, Конєцпольський розгорнув контрнаступ і турки, що вклинилися, опинились під ударами з трьох боків, тому стали відступати, зазнавши великих втрат вбитими, пораненими й полоненими. Тоді загинули зокрема Алі – бей везенський, зять, брат і син Кантимира, був поранений племінник Абази-паша Іпсир – бей, сам Абази-паша був поранений у великий палець лівої руки, а під ним було вбито коня. Конєцпольський же навіть не задіяв сили другого та третього ешелону своїх військ. Абази-паша був вражений великими втратами свого війська і припинив наступ (с. 170-171). Конєцпольський тоді ж розпустив чутку, що запорожців у його розпорядженні є 20 000, а до нього має прибути ще 15 тисяч козаків на чолі з вінницьким старостою. Тяжка поразка, вісті про прихід запорожців і, особливо, про перемогу короля Владислава під Смоленськом підірвали дух турецького війська, яке стало поспішно відступати. Битва під Кам'янцем-Подільським виявила беззаперечну перевагу нової тактики війська Речі Посполитої над східною. Вогнепальна зброя, а не шабля, вирішила результат битви.

При відході турецьке військо продовжило напади на нові поселення Речі Посполитої поблизу дністровського кордону, сподіваючись, що їх здобуття створить уявлення про перемогу Абази-паші у війні і вбереже від гніву султана. Орда кинулася на грабунки, а молдавське та валаське війська покинули Абази-пашу і тому його сили значно зменшилися (до 15 тис.). Головного удару паша завдав тоді Студениці – новому містечку брацлавського воєводи С. Потоцького, населеному козаками. 24 жовтня Іпсир Мустафа і Сулейман – ага почали штурм Студениці, яку боронило кількесот козаків і місцевих селян. Хоча паланка не мала добрих укріплень і гармат, вона витримала триденну облогу і забрала життя багатьох турків, у т.ч. Кіяєрі-паші, командира роти яничарів з Едірне. Тільки, коли в оборонців скінчився порох та інші боєприпаси, турки оволоділи містечком і вирубали її оборонців. Абаза-паша поспішив зробити, за виразом самого Конєцпольського, «слона з мухи» і скерував переможну реляцію до султана. Послав він також кілька списів, яких витягли з тіл забитих і поране-

них турків, міський прапор Студениці, але це його посольство перехопили люди Конецпольського (с. 191). Паша вирішив видати бажане за дійсне і написав переможну реляцію султанові, послав йому під виглядом польських полонених 200 селян з молдавських та валаських тюрем, наказавши їх попередньо поголити і одягти по-польськи. Більше того, він пізніше навіть послав султану якусь гарну дівчину, ймовірно, Рипсиму – дочку віята Студениці, оголосивши її донькою Конецпольського¹⁶.

Коли вість про падіння Студениці дійшла 27 жовтня до Конецпольського, він наказав вирушити в погоню за ворогом, пустивши чутку про величезне козацьке військо. Уночі 20 запорожців скрито пробралися до турецького табору, де підняли стрілянину, захопили «язиків» і вчинили паніку серед турків. Це переконало Абази-пашу в правдивості чуток і він рушив у бік Могилева-Подільського. На шляху турки взяли ще дві слободи, але потім покинули межі Речі Посполитої. У свою чергу, захочений успіхом Конецпольський не виключав можливості продовжити війну на молдавських землях, тим більше, що тамтешній господар просив завдати удару по турецькій фортеці Тягиня (Бендери), однак його стримував острах перед можливим повторенням Цецорської поразки 1620 р.¹⁷.

Тим часом геополітична ситуація продовжувала змінюватися на користь Речі Посполитої: московські війська зазнали поразки під Смоленськом, іранський шах оволодів фортецею Ван. Це змусило султана до обережнішої політики, були послані «еміри» до Абази-паші, щоб він покинув землі Речі Посполитої. Про все це написав Конецпольський у своєму листі до короля Владислава IV від 27 жовтня (с. 166-168). 2 листопада Абаза-паша звернувся до С. Конецпольського з пропозицією миру. Щоправда, паша робив гарну міну при поганій грі, запевняв, що йде на це лише з огляду на прохання господарів, але по суті це було визнання ним своєї поразки. Абази-паша боявся, щоб коронне військо не стало розвивати свій успіх і не перенесло воєнні дії на терени Османської імперії (с. 171-173). Того ж дня він дістав гостру відповідь від Конецпольського, який писав Абази – паші як переможець. Гетьман вважав ганебним взяття турками Студениці і погрожував перейти кордони Речі Посполитої як тільки підійде Військо Запорізьке. Про підхід запорожців Конецпольський написав ще кільком адресатам, небезпідставно розраховуючи, що така вість викличе серйозну тривогу у турецькому таборі (с. 174-175).

5 листопада (уже з табору під Жабинцями) Конецпольський писав про хід подій Владиславу IV. За його даними Абаза-паша відступав від Студениці до Тягині, щоб зруйнувати на шляху всі наддністрянські міста. Але той, взявши вість, що Конецпольський планує з коронним військом вступити у Молдавію і що «немало українців (Українсьов) і частина запорозьких козаків зблизилося до нас Наддністрям», він запросив миру через господарів і послав до гетьмана свого представника Сулеймана разом з польським гінцем Сулішевським і представником молдавського господаря – логофетом (стольником, канцлером) (с. 179-182). Король схвалив дії коронного гетьмана і просив його, щоб він не давав козакам приводу до повстання, яке було б тепер на руку туркам (с. 185). Дещо пізніше він

дав нові настанови своєму послу Тшебінському, які були викликані нападом Абази-паші «на Україну» («на Ukraine»). Зі скаргами на Абази-пашу мав вирушити до Стамбула і представник Конецпольського Боруцький (с. 188-190). Сам коронний гетьман не наважився розв'язати війну проти Османської імперії і невдовзі відступив до Бродів, а потім – до Бару.

Абази-паша врешті відступив за Дунай і поставив свої війська в Бреїлі, Галаці та валаських містах, щоб у разі потреби дати відсіч військам Речі Посполитої. Водночас він не виключав можливості нового походу проти Речі Посполитої навесні 1634 р., і таке розквартирування турецьких військ було для цього дуже зручним. Сам Абази-паша примчав з Рушука до Стамбула за 4 дні! За ним поїхали до столиці поважні люди, в т.ч. й з мусульманського духовенства, які мали підтвердити «факт» турецької перемоги під Кам'янцем-Подільським. У хід пішли й хабарі, очевидно Абази-паша доклав тоді рук і до ув'язнення костантинопольського патріарха Кирила I Лукаріса (був патріархом у 1620-1638 рр.). Султан призначив Абазу-пашу сердаром (командуючим) і дав йому свободу дій у справах війни чи миру з Річчю Посполитою (с. 222). Зі Стамбула паша мав повертатися по суті з уже призначеним новим молдавським господарем Василем Лупу (с. 205-206). Але його місія до столиці мала лише тимчасовий успіх. Щоправда, султан начебто поширив його владу на терени від Чорного моря до Буди, давши також молдавські, талаські, болгарські та боснійські землі тощо, у зв'язку з чим Абази-паша прагнув розпочати навесні 1634 р. нову війну, внаслідок якої можна буде завоювати не лише Річ Посполиту, але й німецькі землі і навіть Рим! (с. 211). Але після від'їзду паші зі Стамбула вже у січні 1634 р. були послані султанські «еміри», якими йому заборонялося починати нову війну проти Речі Посполитої (с. 208). Ця війна перед обличчям чергового турецько-персидського конфлікту і проблем з Кримським ханством була Мураду IV зовсім непотрібною. Абази-паша, будучи одним з лідерів воєнної партії, опинився у двозначній позиції і до пуття не знав тепер, що робити. Він послав до Байран-паші, щоб той прибув до нього з військом, а сам поспішив до Адріанополя (Едірне) й Стамбула, де мав бути султан (с. 213). Активізувалася й московська дипломатія, яка підбурювала Абази-пашу до нової війни проти Речі Посполитої.

Це викликало тривогу Владислава IV та С. Конецпольського і тоді було вирішено посилити тиск на султана і з цією метою до Стамбулу відправився О.Тшебінський (с. 198, 202). Але Абази-паша не сидів склавши руки і затримав посла у січні – на початку лютого 1634 р. у Провадії – місті у 40 км від Варни. Потім посол вирушив далі і 11 лютого зустрівся з Абази-пашою в Кірклісі – місті, що у 50 км на схід від Едірне. Тоді посла зустрів Мехмед – бей Кірклісі з почестями (начебто і сам Абази-паша був присутнім інкогніто серед цього ескорту), а на третій день відбулася аудієнція в Абази-паші. Останній, до речі, вжив під час переговорів слово «Україна» (с. 221). Наступна аудієнція відбулася вранці 15 лютого, після чого Абази-паша інкогніто вирушив до Стамбулу (с. 225). Посол прибув туди пізніше і знову побачився з пашею 2, 4, 5 і 6 березня. Останнього разу посла приймав уже не тільки Абази-паша, але й каймакан Кінан-паша та капудан-паша Джафар,

дещо пізніше і сам султан (с. 228). Тоді посол дізнався, що Абаза-паша, «який всім володіє», був 5 березня поставлений від султана «сілістрійським белгербеєм» (с. 229). Це означати могло лише нову війну...

На початку березня 1634 р. Абаза-паша зміг переконати султана у своїй перемозі, він твердив при цьому, що йому нібито вдалося розбити коронне військо і загнати його в Кам'янець, взяти ряд фортець (с. 214-215). Це знову дало певний успіх і тому послі Речі Посполитої попереджали короля й гетьмана про небезпеку нової війни. Конецпольський з тривогою писав 22 березня 1634 р. про нові приготування до війни Абази-паші, який «не тільки всім візира-рам, але й турецькому народу є страшний» (с. 216-217). Ситуація погіршувалася. Єзуїт Георгій Трампчинський писав 16 квітня з Кам'янца: «Татар повна молдавська земля і вони є в купі за Яссами, невдовзі дочекаємося цих нещасних гостей. Турки теж мішаються...» (с. 233). 2 квітня 1634 р. сам султан мав виступити зі Стамбула до Едірне, щоб зібрати військо, з котрим мав або сам піти проти Речі Посполитої або поставити на його чолі Абази-пашу (с. 234). У такому разі траса походу знову пролягла б до Кам'янца. Але все ж розумна обережність стримала Мурада IV і він остаточно відмовився від війни. Тоді гору взяла мирна партія, отже Абаза-паші мусив відійти на другий план. Видно султан на той час уже вповні розібрався у брехні Абази-паші щодо результатів його минулорічного походу. Посол О. Тшебінський засвідчив складне становище Абази-паша, який перебуває «у клопоті, бігає, хапає, рубає голови своїм слугам, які обідрали людей, бо йдеться про його (*Абази-паші – Ю.М.*) голову. Султан суворий, всі його бояться...». Посилився і конфлікт з Кантимиром, який написав султану, щоб той не вірив словам Абази-паші.

Отже, у квітні 1634 р. до Речі Посполитої вирушив турецький посол, боснійський паша Сахін-ага, щоб укласти мирний договір. Його супроводжував О. Тшебінський. На шляху із Стамбула вони мали заїхати до Абази-паші (с. 232). Останній сподівався на зміну політики султана і не залишав надії розв'язати проблему з допомогою сили, тим більше, що він отримав бажаний привід: запорожці у травні завдали потужного удару по Балчику, Білгороду (Акерману), Ізмаїлу, Шабу, налякали своїми діями і Стамбул. На кордонах на початку червня 1634 р. зосередилося військо Салмаш-мурзи і Конецпольський чекав його нападу на Поділля. З ним міг би спробувати взяти реванш і Абази-паша (с. 237). 8 червня султан з військом виступив з Едірне, щоб досягти берегів Дунаю 28 числа. Тоді ординці повинні були перейти Дністер. Турецьким військом мав безпосередньо командувати Абази-паша, який переживав період останнього злету своєї кар'єри. Султан написав листи до молдавського господаря, наказуючи йому готуватися до війни проти Речі Посполитої; у цьому листі він заявив про свій намір заснувати «свою столицю» в Кам'янці, назвав Абазу-пашу «своїм вірним слугою» (с. 241). Останній у цей час навіть добився від султана помилування для Муртази-паші, давши за нього велику суму грошей. Помилуваний взявся, разом з Абаз-пашею, командувати військами. Абаз-паша написав 16 червня 1634 р. з Едірне погрозливого листа до Конецпольського, вимагаючи карати порушників миру і лакаючи новою війною (с. 242-243). Гетьман мусив знову поспішати з військами до

Кам'янець-Подільського, бо його присутність тут була конче потрібною і для ведення оборони краю, і для укладення миру (с. 258).

Однак завзяття султана охолонуло після отримання вістей про укладення вигідного для Речі Посполитої Поляновського миру з Московією (червень 1634 р.). Тепер Річ Посполита могла всі свої сили кинути на оборону Поділля і султан мусив з цим рахуватися та шукати шляхів до миру. Войовничий Абаза-паша ставав за такої ситуації вкрай небажаною фігурою, оскільки міг спровокувати непотрібну Османській імперії війну. Мавр зробив свою справу і мав піти 22 серпня 1634 р. Абаз-паша був задушений наказом султана... Вість про страту Абази-паші швидко донеслася до Речі Посполитої. Владислав IV зокрема писав Конєцпольському, що страта Абаз-паші «полегшила труднощі і відвернула подальші небезпеки» (с. 264).

І дійсно, на початку вересня 1634 р. Муртаза – паша написав Конєцпольському листа в іншій тональності. Він назвав тут Абазу-пашу «винуватцем порушення перемир'я», через що султан усунув його від влади, а на його місце поставив Алі-пашу, колишнього правителя Єгипту. Алі-паші було дано, крім Силістрії, ще й Буду, Очаків, татарські орди і всі прикордонні війська. Скиннення Абази-паші, як чітко дав зрозуміти Муртаза-паша*, відкрило шлях до міцного миру між Річчю Посполитою та Османською імперією (с. 252). Хоча король Владислав IV вже тоді подумував про турецьку війну, про союз Речі Посполитої з Молдавією й Трансильванією, однак сейм у липні 1634 р. прийняв ухвали, згідно з якими Конєцпольський не мав права зачіпати Туреччину і переходити кордон на Дністрі. За таких умов обидві сторони швидко дійшли порозуміння, яке було укладено у вересні 1634 р. у Кам'янці-Подільському. У цьому договорі турки зобов'язалися (але не виконали обіцянки!) усунути ординців з Буджаку, а також ставити на молдавський і валаський престולי кандидатів, яких попередньо рекомендував король Речі Посполитої¹⁸. Про цю подію, між іншим, повідомили Європу і як мінімум чотири «летючих листки» (два німецьких, один бельгійський і один іспанський), і відомий італійський типограф Лодовіко Гріньяні. Один з «летючих листків» («*Scoria eines Schreibens ...*») містив у собі копію листа з королівського табору під Кам'янцем від 22 вересня 1634 р., а другий («*Fröhliche und gewisse Zeitung...*»), опублікований у Гданську в типографії Андреаса Гюнефельда, переповів новини про результати турецького походу. Лука Меербек видав тоді ж у Брюсселі лагіномовну реляцію про відсіч турецько-ногайського нападу на Поділля («*Vladislai Poloniae regis victoria...*»), а роком пізніше Франсіско Мартінец видав у Мадриді не дуже достовірний звіт про укладення Річчю Посполитою Поляновського та Кам'янецького мирних договорів («*Relation de los felices sucesos de Ladislao IV...*»). Гріньяні прославив перемогу Речі Посполитої під Кам'янцем – Подільським у двох, близьких за змістом реляціях, виданих у Римі у 1634 р. («*Vera relatione...*»)¹⁹.

Про Абазу-пашу і далі часто згадувалося у листуванні Османської імперії з Річчю Посполитою, причому турецька сторона (султан, візирі,

* Муртаза-паша потрапив у персидський полон у 1637 р. і там покінчив життя самогубством (отруївся).

Кінан-паша та ін.) постійно подавали справу так, що небіжчик провадив війну проти Речі Посполитої начебто з власної ініціативи, без волі і згоди султана (с. 295). Це була неправда, але ім'я Абази-паші потроху поглинало забуття і польська сторона не коментувала цих незграбних виправдань. Абази – пашу згадували все рідше... Так, згідно з донесенням польського агента у Стамбулі до Конєцпольського, 23 лютого 1638 р. після чергової спроби двірцевого перевороту у Стамбулі було відрубана голова якомусь Сеху – слузі Абази-паші, «котрий йому показував шлях до злого, та й тепер почав бунтувати військові проти султана» (с. 486). Лише польські хроністи та письменники, турецькі літописці та ін. час від часу згадували про Абазу-пашу. Так, С.Твардовський у своїй поемі «Князь Януш Вишневецький» згадав про участь цього князя у війні проти Абази-паші під стінами Кам'яця-Подільського²⁰. Власне, і нині існує різнобій у визначення характеру цього явища (від «польсько-турецька війна» до «авантюра Абази-паші»). На наш погляд, це була справжня війна, яку Абаза-паша розпочав з відома султана і якби він її виграв, то переможця б не судили. Однак він її програв і тому став цапом-відбувайлом для султана та уряду Османської імперії. Розгорнута ним війна чи похід був важливою сторінкою в історії тогочасної Європи і до того ж має безпосереднє відношення до України і насамперед Кам'яця-Подільського.

Примітки:

1. Грушевський М. Історія України – Руси. – К., 1995. – Т. VIII / М. Грушевський. – С. 207-209; Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648 / B. Baranowski. – Łódź, 1948. – С. 22-29; Османская империя в первой четверти XVII века. – М., 1984. – С. 202.
2. Podhorodecki L. Wojna polsko-turecka 1633-1634 r. / L. Podhorodecki // SMHW. – Warszawa, 1976. – Т. 20. – С. 27-72; Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978.
3. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – Kraków, 2005.
4. Baranowski B. Stosunki ... – С. 22; Османская империя... – С. 202.
5. Twardowski S. Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy / S. Twardowski. – Warszawa, 2000. – С. 215-216. Див.: Тарасенко І. «Легация...» С. Твардовського як джерело з історії України першої третини XVII ст. / І. Тарасенко // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 314.
6. Twardowski S. Przeważna legacja... – С. 217.
7. Османская империя... – С. 183.
8. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – С. 167.
9. Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku. – Warszawa-Kraków, 1985. – С. 25-31, 74-75.
10. Wagner M. Stanisław Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki koronny / M. Wagner. – Warszawa, 2000. – С. 88-89.
11. Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634. Warszawa, 2006. – С. 9-12.
12. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski... – С. 277-279.
13. Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI-XVIII wieku. – Bibliografia. – T.1 1514-1661 / K. Zawadzki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-

- Gdańsk, 1978. – С. 105. Брошура «Nuova relatione...», видана в Мілані у 1633 р., в типографії Джованні Батисти Маластеста.
14. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski... – С. 283.
15. Там же. – С. 287-288, 291.
16. Там же. – С. 296-297; Korespondencja... – С. 192.
17. Грушевський М. С. Історія України – Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т.VIII. – С. 208.
18. Gierowski J.A. Historia Polski. 1505-1864 / J. A. Gierowski. – Warszawa, 1978. – Cz. 1. – С. 228-229.
19. Zawadzki K. Gazety... – С. 109, 113, 116; Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku / K. Zawadzki. – Warszawa, 2002. – С. 151-152.
20. Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu / I. Czamańska. – Poznań, 2007. – С. 173, 235.

В статье рассматривается биография известного государственного и военного деятеля Османской империи первой половины XVII ст. Мехмед Абазы-паши и развязанная им война против Речи Посполитой в 1633 г. Прослежены в хронологической последовательности основные события этой войны, установлены причины поражения Абазы-паши.

Ключевые слова: Абаза-паша, военные действия, польско-турецкие отношения, переписка.

Отримано: 12.12.2009

УДК 94(438)«1648»

Олександр Юга
(*Кам'янець-Подільський*)

ПОЛІТИКА ПОМІРКОВАНОГО УГРУПОВАННЯ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ПОВСТАЛОЇ УКРАЇНИ В 1648 р.

В статті висвітлюється реакція представників поміркованого угруповання еліти Корони Польської на початок й розгортання Української революції та аналізуються запропоновані ними варіанти врегулювання польсько-українського конфлікту протягом 1648 року.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, помірковане угруповання, політика, позиція, «козацька проблема».

Українська політика польського уряду першої половини XVII ст., що відзначалася національно-релігійними утисками, сприяла формуванню масового невдоволення в переважній більшості українського населення. На початку 1648 року воно вилилося у козацьке повстання, яке влітку цього ж року, враховуючи масове включення в національно-визвольну боротьбу селян і міщан, переросло в Національну революцію.

Відзначимо, що сам факт розгортання наприкінці січня 1648 р. повстання на Запорозжі викликав занепокоєння в еліті Польської Корони, яка ще з початку XVII ст. з тривогою спостерігала за розвитком політичної самосвідомості козацтва та висловлювала побоювання, щоб козаки не